



KANCELARIA SENATU
BIURO ANALIZ I DOKUMENTACJI

Opinia prawna
dotycząca postulatu zrównania wieku
uprawnającego do zawarcia związku małżeńskiego
mężczyzn z wiekiem kobiet
oraz postulatu wprowadzenia
obowiązku alimentacyjnego matek
celem wyeliminowania dyskryminacji ojców

OPINIE EKSPERTYZY

OE – 243

Styczeń 2016

BIURO ANALIZ I DOKUMENTACJI
Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych

**Opinia prawna
dotycząca postulatu zrównania wieku
uprawniającego do zawarcia
związku małżeńskiego
mężczyzn z wiekiem kobiet
oraz postulatu wprowadzenia obowiązku
alimentacyjnego matek
celem wyeliminowania dyskryminacji ojców**

**OPINIE
EKSPERTYZY**

OE-243

Kancelaria Senatu
Styczeń 2016

Materiał przygotowany przez Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych
Biura Analiz i Dokumentacji.

Biuro Analiz i Dokumentacji zamawia opinie, analizy i ekspertyzy sporządzone
przez specjalistów reprezentujących różne punkty widzenia.

Wyrażone w materiale opinie odzwierciedlają jedynie poglądy autorów.

Korzystanie z opinii i ekspertyz zawartych w tym zbiorze bez zezwolenia Kancelarii Senatu
dopuszczalne wyłącznie w ramach dozwolonego użytku w rozumieniu ustawy
z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych
(Dz. U. z 2006 r. Nr 90, poz. 631 ze zm.)

i z zachowaniem wymogów tam przewidzianych.

W pozostałym zakresie korzystanie z opinii i ekspertyz wymaga każdorazowego
zezwolenia Kancelarii Senatu.

© Copyright by Kancelaria Senatu, Warszawa 2016

Dyrektor – Agata Karwowska-Sokołowska – tel. 22 694 94 32, fax 22 694 94 28,

e-mail: Agata.Karwowska-Sokolowska@senat.gov.pl

Wicedyrektor – Ewa Nawrocka – tel. 22 694 90 53,

e-mail: Ewa.Nawrocka@senat.gov.pl

Wicedyrektor – Romuald Łanczkowski – tel. 22 694 95 32

e-mail: Romuald.Lanczkowski@senat.gov.pl

Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych tel. 22 694 92 04, fax 22 694 94 28

Redaktor prowadzący – Robert Stawicki

Opracowanie graficzno-techniczne, druk i oprawa

Biuro Informatyki, Dział Edycji i Poligrafii

I. Opinia prawna dotycząca postulatu zrównania wieku uprawniającego do zawarcia związku małżeńskiego mężczyzn z wiekiem kobiet

1. Przedmiot opinii

Przedmiotem opinii jest postulat zrównania wieku uprawniającego do zawarcia związku małżeńskiego mężczyzn z wiekiem kobiet. Sformułowanie postulatu nie jest precyzyjne – już w aktualnym stanie prawnym zarówno mężczyźni, jak i kobiety, są uprawnieni do zawarcia małżeństwa w wieku 18 lat. Zróżnicowanie występuje w zakresie możliwości wcześniejszego zawarcia małżeństwa za zgodą sądu opiekuńczego, która przysługuje obecnie wyłącznie kobietom, które ukończyły 16. rok życia. Zasadniczym przedmiotem analizy będzie więc postulat przyznania mężczyznom możliwości wcześniejszego zawarcia związku małżeńskiego za zgodą sądu.

Materialne i proceduralne przepisy regulujące możliwość udzielenia przez sąd opiekuńczy zezwolenia na zawarcie małżeństwa określają: art. 10 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn. Dz. U. z 2012 r., poz. 788 ze zm.; dalej: k.r.o.) oraz art. 561 § 1 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 1964 r., Nr 43, poz. 296 ze zm.; dalej: k.p.c.).

2. Wiek uprawniający do zawarcia małżeństwa w prawie międzynarodowym

Prawo do zawarcia małżeństwa gwarantowane jest przez przepisy Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 r., której art. 16 ustanawia równy wiek dla kobiet i mężczyzn chcących zawrzeć związek małżeński. Stanowi on, że mogą oni zawrzeć związek małżeński po osiągnięciu pełnoletności. Przepis ten nie określa jednak, jak powinno być rozumiane pojęcie pełnoletności. Nie przewiduje on także wyjątków od ogólnie sformułowanego wieku uprawniającego do zawarcia małżeństwa. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka nie ma charakteru wiążącej Polskę umowy międzynarodowej.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Dz. U. z 1993, Nr 61, poz. 284) w art. 12 stanowi z kolei, że „mężczyźni i kobiety w wieku małżeńskim mają prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”. Szczegółowe warunki w tym zakresie zostały więc pozostawione decyzjom Państw Stron Konwencji. O wieku małżeńskim rozstrzygają bowiem regulacje krajowe. Europejski Trybunał Praw Człowieka zwraca uwagę, że nie może zastępować własną

oceną oceny dokonywanej przez władze państw, które lepiej są w stanie rozpoznać potrzeby społeczne¹.

Analizowana problematyka jest regulowana także przez Konwencję w sprawie zgody na zawarcie małżeństwa, najniższego wieku małżeńskiego i rejestracji małżeństw (Dz. U z 1965 r., Nr 9, poz. 53). Zgodnie z art. 2 Państwa Strony są zobowiązane do ustalenia najniższego wieku dla zawarcia małżeństwa. Zdanie drugie tego przepisu ustanawia wyjątek od tej ogólnej reguły, który brzmi następująco: „Osoba, która nie osiągnęła tego wieku, nie będzie mogła prawnie zawrzeć małżeństwa, chyba że właściwa władza udzieli z ważnych powodów zwolnienia od wymaganego wieku w interesie przyszłych małżonków”.

Interpretując ten przepis należy także uwzględnić kontekst powstania tego dokumentu, którego zarys znajduje się w preambule. Wskazuje ona, że Państwa Strony zobowiązały się do podjęcia odpowiednich środków celem zniesienia dawnych zwyczajów, dawnych praw i praktyk przez zapewnienie między innymi pełnej swobody w wyborze małżonka, całkowite zniesienie małżeństw między dziećmi oraz praktyk dokonywania zaręczyn dziewcząt przed osiągnięciem przez nie dojrzałości płciowej. Zastrzeżenie zawarte w zdaniu drugim komentowanego przepisu miało więc na celu przede wszystkim przeciwdziałanie tego typu praktykom. Prawo do oceny, czy kandydat na małżonka nie jest dzieckiem, osiągnął dojrzałość płciową oraz dokonał swobodnego wyboru, pozostawiono w rękach ustawodawstwu krajowemu danego państwa.

Opisane przesłanki powinny być obecnie uzupełnione przez odwołanie się do Konwencji o prawach dziecka (dalej: KPD)². Zgodnie z art. 1 KPD dzieckiem jest każda istota ludzka w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletność.

Chcąc zatem ująć całościowo uwagi dotyczące prawa międzynarodowego należałoby przyjąć, że na gruncie tych przepisów funkcjonuje ogólna zasada równego wieku uprawniającego do zawarcia związku małżeńskiego. Nie jest on jednak wskazany wyraźnie. Jeśli jednak uwzględni się postanowienia KPD można powiedzieć, że dolną granicą powinien być 18. rok życia, chyba że wcześniejsze uzyskanie pełnoletności jest przewidziane przez przepisy prawa. Prawo międzynarodowe dopuszcza wyjątki od tej ogólnej zasady, z ważnych powodów i w interesie małżonków. Państwa Strony mają także możliwość kształtowania we własnym zakresie wymogów materialnoprawnych oraz proceduralnych, o ile nie naruszają one istoty prawa do małżeństwa.

¹ Tezę tę potwierdza także orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Na gruncie tego artykułu dopuszczalne są różne ograniczenia, nie mogą one jednak naruszać istoty tego prawa (por. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, I. v. Wielka Brytania z dnia 11 lipca 2002 r., Wielka Izba, skarga nr 25680/94, § 79). Ze względu na delikatne wybory moralne oraz znaczenie wymaganej ochrony dzieci i bezpiecznego środowiska rodzinnego, Trybunał uznał, że nie może zastępować własną ocenę władz, lepiej znających warunki krajowe i potrzeby społeczne (por. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, B.L. v. Wielka Brytania z dnia 13 września 2005 r., skarga nr 36536/02, § 36.). Państwa Strony mają więc możliwość określania warunków proceduralnych i materialnoprawnych małżeństwa. Muszą one być jednak określone w odpowiedni sposób w przepisach. W zakres przepisów materialnych mogą wchodzić ograniczenia z zakresu zdolności do zawarcia małżeństwa i okoliczności, w których wymagana jest zgoda oraz przeszkód (Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 stycznia 2010 r., skarga nr 22933/02; zob. też M. A. Nowicki, *Komentarz do art. 12, [w:] idem, Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.*, LEX 2015).

² Dz. U. z 1991 r., Nr 120, poz. 526.

3. Wiek uprawniający do zawarcia małżeństwa w wybranych państwach Europy

W przepisach państw obcych funkcjonują różne rozwiązania: (1) przyjmujące różne kryteria wiekowe dla kobiet i mężczyzn, (2) przyjmujące jednakowy wiek dla kobiet i mężczyzn, (3) przewidujące wyjątki od ogólnej zasady dla obojga nupturientów albo (4) przewidujące wyjątek od ogólnej zasady dla jednego z nupturientów pod warunkiem, że drugi ukończył 18 lat. Jedynym tytułem przykładu można wskazać, że we Francji mężczyzna i kobieta nie mogą zawrzeć małżeństwa przed ukończeniem osiemnastego roku życia, a prokurator właściwy dla miejsca zawarcia małżeństwa może udzielić zwolnienia od przesłanki wieku z ważnych powodów³. Podobnie jest w Belgii, z tą różnicą, że zgodę wydaje sąd rodzinny i konieczna jest także zgoda rodziców małoletniego⁴. Szwajcarski kodeks cywilny przewiduje natomiast, że do zawarcia małżeństwa oboje nupturienti muszą ukończyć 18 rok życia⁵.

4. Przepisy regulujące wiek uprawniający do zawarcia związku małżeńskiego w prawie polskim

Na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat kryterium wieku uprawniającego do zawarcia związku małżeńskiego zmieniało się kilkakrotnie. Zarówno dekret z 25 września 1945 r. – Prawo małżeńskie (Dz. U. z 1945 r., Nr 48, poz. 270), jak i ustawa z 27 czerwca 1950 r. – Kodeks rodzinny (Dz. U. z 1950 r., Nr 34, poz. 308), zawierały, co do zasady, jednakowy wymóg odnośnie wieku małżeńskiego dla kobiet i mężczyzn w postaci ukończenia 18 lat. Przewidywały one jednak wyjątki od tej ogólnej zasady, również bez rozróżniania, odwołując się ogólnie do kategorii osoby albo małoletniego. Art. 6 § 2 wspomnianego dekretu wskazywał, że z ważnych powodów władza opiekuńcza może zezwolić na wstąpienie w związek małżeński osobie, która nie ukończyła osiemnastego roku życia. Natomiast art. 10 § 1 zd. drugie Kodeksu rodzinnego ustanawiał normę, zgodnie z którą z ważnych powodów władza opiekuńcza mogła zezwolić na zawarcie małżeństwa małoletniemu, który ukończył 16 lat.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy przyjęty w 1964 r. przewidywał w art. 10 § 1 wyższą granicę wieku uprawniającą do zawarcia małżeństwa. W pierwotnym brzmieniu wynosiła ona dla mężczyzn 21 lat, dla kobiet 18 lat. Przepis ten przewidywał możliwość udzielenia zezwolenia na zawarcie małżeństwa, także w tym zakresie zachowując różnicę wieku między kandydatami. Sąd mógł zezwolić na wcześniejsze zawarcie małżeństwa po spełnieniu trzech przesłanek: mężczyzna ukończył 18 lat, a kobieta 16 lat; za zawarciem małżeństwa przemawiały ważne powody; istniały okoliczności, z których wynikało, że zamierzone małżeństwo będzie zgodne z dobrem założonej przez nie rodziny oraz z interesem społecznym.

³ Art. 144, art. 145: *Civil Code*, trans. G. Rouhette, A. Rouhette Berton, http://www.legifrance.gouv.fr/content/download/1950/13681/version/3/file/Code_22.pdf, dostęp 22 stycznia 2016 r.

⁴ Art. 144, art. 145, art. 148: *Code Civil*, http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/loi_a1.pl?DETAIL=1804032130%2F&caller=list&row_id=1&numero=11&rech=14&cn=1804032130&table_name=LOI&nm=1804032150&la=F&dt=CODE+CIVIL&language=fr&fr=f&choix1=ET&choix2=ET&fromtab=loi_all&trier=promulgation&chercher=t&sql=dt+contains++%27CODE%27%26+%27CIVIL%27and+actif+%3D+%27Y%27&tri=dd+AS+RANK+&imgcn.x=34&imgcn.y=10, dostęp 22 stycznia 2016 r.

⁵ Art. 94: *Swiss Civil Code of 10 December 1907* (Status as of 1 July 2014), <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19070042/index.html#a94>, dostęp 22 stycznia 2016.

Pierwotny projekt nowelizacji powyższych przepisów przewidywał przyjęcie rozwiązania opartego na modelu niemieckim. 20 kwietnia 1998 r. do Sejmu został wniesiony rządowy projekt ustawy z dnia o zmianie ustaw – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw, który zawierał następujący przepis: „Nie może zawrzeć małżeństwa osoba nie mająca ukończonych lat osiemnastu. Jednakże z ważnych powodów sąd opiekuńczy może zezwolić na zawarcie małżeństwa osobie, która ukończyła lat szesnaście, jeżeli drugi z przyszłych małżonków ukończył lat osiemnaście, a z okoliczności wynika, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem założonej przez te osoby rodziny”. W uzasadnieniu wskazywano, że zmiany w tym zakresie mają na celu realizację zasady równości kobiet i mężczyzn. Podnoszono ponadto, że względy uzasadniające wyższą granicę wieku wymaganego od mężczyzn przestały być aktualne. Natomiast wymóg wyższego wieku w stosunku do jednego z przyszłych małżonków uzasadniano przez odwołanie się do przepisów prawa cywilnego: „chodzi o to, aby przynajmniej jeden z małżonków był pełnoletni w świetle ogólnych zasad prawa cywilnego (art. 10 § 1 k.c.), a nie oboje nabywali ten przymiot wskutek zawarcia małżeństwa (art. 10 § 2 k.c.)”⁶. W trakcie prac ówczesnej Komisji Nadzwyczajnej do spraw zmian w kodyfikacjach przepis ten uzyskał obowiązującą do dzisiaj treść.

Zgodnie ze znowelizowaną ustawą z dnia 24 lipca 1998 r (Dz. U. z 1998, Nr 117, poz. 757), wiek uprawniający do zawarcia małżeństwa jest taki sam dla kobiet, jak i mężczyzn, i wynosi 18 lat. Jednakże z ważnych powodów sąd opiekuńczy może zezwolić na zawarcie małżeństwa kobiecie, która ukończyła lat szesnaście, a z okoliczności wynika, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem założonej rodziny (art. 10 § 1 zd. drugie k.r.o.). Na podstawie orzecznictwa sądów można wskazać kilka przypadków uznawanych za „ważne powody”, które uzasadniają wcześniejsze zawarcie małżeństwa: (1) dziecko urodzone ze stosunku stron zamierzonego małżeństwa; (2) ciąża wynikła z takiego stosunku; (3) istniejący już między stronami od dłuższego czasu, co najmniej od kilku miesięcy, trwały związek faktyczny, a więc poważne prawdopodobieństwo zajścia kobiety w ciążę; (4) bezpośrednie niebezpieczeństwo śmierci jednej ze stron (co ma bezpośrednie uzasadnienie w art. 9 k.r.o.)⁷. Nadal aktualne jest stanowisko Sądu Najwyższego, zgodnie z którym, stwierdzenie u małoletniej ciąży nie wystarczy do udzielenia zezwolenia na zawarcie małżeństwa⁸. Konieczne jest bowiem, by zawarcie małżeństwa było zgodne z dobrem założonej rodziny, w tym także z dobrem małoletniej i dobrem przyszłych dzieci (art. 10 § 1 zd. drugie k.r.o.)⁹.

Z przepisów proceduralnych regulujących powyższą kwestię na uwagę zasługuje jedynie okoliczność, że podstawą wszczęcia postępowania w sprawie zezwolenia na zawarcie małżeństwa jest wniosek, który składa kobieta nie mająca ukończonych lat osiemnastu (art. 561 § 1 k.p.c.).

⁶ Zob. Uzasadnienie do projektu zawarte w druku sejmowym nr 292.

⁷ A. Zielonacki, *Komentarz do art. 10*, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Warszawa 2013, s. 53. Szerzej na temat „ważnych powodów” zob. W. Borysiak, *Komentarz do art. 10*, [w:] J. Wierciński (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 106–109.

⁸ A. Zielonacki, op. cit., s. 53.

⁹ *Ibidem*, s. 54. Szerzej na temat przesłanki „dobra założonej rodziny” zob. J. Gajda, *Komentarz do art. 10*, [w:] T. Smyczyński (red.), *Prawo rodzinne i opiekuńcze. System prawa prywatnego*, Warszawa 2014.

5. Zróżnicowanie wieku uprawniającego do wcześniejszego zawarcia związku małżeńskiego za zgodą sądu a zasady polskiego prawa rodzinnego

Brak spełnienia przesłanki wieku uprawniającego do zawarcia małżeństwa jest w polskim prawie rodzinnym zaliczany do katalogu przeszkód uniemożliwiających zawarcie związku małżeńskiego. Jak zostało wspomniane, zgodnie z art. 10 § 1 zd. pierwsze k.r.o. zarówno mężczyzna, jak i kobieta, mogą zawrzeć małżeństwo, jeżeli ukończyli 18 lat. Ustanowiony w ten sposób wymóg określa dolną granicę, która związana jest z dojrzałością emocjonalną kandydatów. Trudno o niej mówić w przypadku małoletnich, za czym dodatkowo przemawia fakt, iż ustawodawca przewidział, że pełną zdolność do czynności prawnych uzyskują osoby z chwilą ukończenia 18. roku życia (por. art. 11 w zw. z art. 10 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz. U. z 2006 r., Nr 133, poz. 935 ze zm.; dalej: k.c.)¹⁰. Tym bardziej więc, granica ta powinna dotyczyć osób wyrażających wolę zawarcia związku małżeńskiego.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy nie określa jednocześnie górnej granicy wieku, a tym samym pozostawia możliwość zawarcia związku małżeńskiego nawet w bardzo późnym okresie, zgodnie z założeniem, że należy pozostawić pełną swobodę woli osobom, które nawet u kresu życia chcą zawrzeć małżeństwo¹¹.

6. Art. 10 § 1 k.r.o. na tle przepisów Konstytucji RP z 1997 r.

W powyższym kontekście, umożliwienie wcześniejszego zawarcia małżeństwa kobiecie, która ukończyła 16 lat należy zatem uznać za wyjątek od jednolitej, ogólnej zasady określającej dolną granicę wieku zarówno dla kobiety jak i mężczyzny. Przepis ten należy jednak rozważać w odniesieniu do Konstytucji. W doktrynie problem zgodności art. 10 § 1 zd. drugie k.r.o. z ustawą zasadniczą interpretowany jest dwojako, poprzez nawiązanie kolejno do konstytucyjnych gwarancji ochrony małżeństwa, rodziny i dobra dziecka oraz zasady równouprawnienia kobiet i mężczyzn.

6.1. Gwarancje ochrony małżeństwa i rodziny (art. 18 Konstytucji) oraz dobra dziecka (art. 72 ust. 1 Konstytucji)

Samodzielną podstawą kontroli konstytucyjności jest art. 18 Konstytucji, który stanowi zasadę ustrojową Rzeczypospolitej¹². Zgodnie z nią, „preferowaną konstytucyjnie wizją rodziny jest trwały związek mężczyzny i kobiety, nakierowany na macierzyństwo i odpowiedzialne rodzicielstwo”¹³. Celem małżeństwa, jako związku kobiety i mężczyzny, nie jest jedynie możliwość korzystania z udogodnień, lecz przede wszystkim realizacja roli społecznej, jaką

¹⁰ G. Jędrejek, *Komentarz do art. 10*, [w:] *idem*, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz do art. 1–61 (3)*, LEX 2013.

¹¹ J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, Warszawa 1980, s. 58.

¹² L. Garlicki, *Komentarz do art. 18*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komenatrz*, t. III, Warszawa 2003, s. 2.

¹³ M. Zubik, *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd Legislacyjny” nr 2 (2007), s. 26–43.

zapoczątkowana przez związek dwojga osób rodzina (zob. art. 23 k.r.o.) ma do odegrania w związku z macierzyństwem i rodzicielstwem¹⁴.

Wskazany w art. 18 ustawy zasadniczej nakaz ochrony macierzyństwa i rodzicielstwa powinien być rozpatrywany w kontekście związku małżeńskiego kobiety i mężczyzny. Ochrona związku małżeńskiego tworzy preferencję dla ochrony dobra dziecka, co znajduje swoje potwierdzenie w obiektywnych uwarunkowaniach biologicznych. Doniosłość biologicznych więzów rodzinnych dostrzegł Trybunał Konstytucyjny uznając za wartość chronioną zapewnienie możliwości wychowania dziecka przede wszystkim w rodzinie naturalnej, w której relacje między rodzicami i dziećmi są oparte na więzi biologicznej¹⁵.

Zgodnie z tą normą programową państwo powinno kształtować swoją aktywność w sposób gwarantujący ochronę wskazanych wartości¹⁶, przede wszystkim małżeństwa i rodziny¹⁷. Z tej dyrektywy wynika więc troska o dobro rodziny, którą przez swój związek zakładają małżonkowie. Przesłankę tę, jak już wspomniano, jest obowiązany badać sąd przed udzieleniem zgody na wcześniejsze zawarcie małżeństwa. J. Gajda jest zdania, że obowiązujące rozwiązania są właściwe właśnie ze względu na dobro rodziny, która ma zostać założona. „Częstokroć przyczyną udzielenia zezwolenia są narodziny dziecka lub też ciąża kobiety. W takim wypadku łatwiej będzie utrzymać rodzinę mężczyźnie pełnoletniemu (może on mieć już ukończoną szkołę i większe szanse na pracę niż małoletni) aniżeli mężczyźnie, który nie ma ukończonych 18 lat”¹⁸.

Istotnym uzasadnieniem obowiązywania normy umożliwiającej wcześniejsze zawarcie jest ochrona dobra dziecka, gwarantowana przez Konstytucję w art. 72 ust. 1. W trakcie prac legislacyjnych w 2004 r. nad propozycją zmiany obowiązujących przepisów, ekspert Komisji Nadzwyczajnej, Zbigniew Radwański, zauważył, że zasada dobra dziecka jest w praktyce stosowania prawa istotniejszym niż dojrzałość do zawarcia związku małżeńskiego kontekstem udzielania przez sądy zgody na wcześniejsze zawarcie małżeństwa. „W rzeczywistości – zwracał uwagę Radwański – zezwolenia na zawarcie związku małżeńskiego nie są wydawane ze względu na chęci nupturientów, ale prawie w stu procentach ze względu na dobro dziecka, które się urodziło lub ma się urodzić. Koncepcja proponowanego przepisu oparta jest na klauzuli generalnej, na której zbudowany jest cały Kodeks rodzinny i opiekuńczy, czyli dobru dziecka jako naczelnej wartości regulującej stosunki rodzinne”¹⁹. Jego zdaniem zarówno interes dziecka (dobro dziecka) jak i konstytucyjna ochrona małżeństwa przemawiają za tym,

¹⁴ B. Banaszek, *Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny. O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2013, z. 3, s. 617. W tym kontekście należy wspomnieć o rezolucji Rady Praw Człowieka ONZ o ochronie rodziny przyjętej 26 czerwca 2014 roku (A/HRC/26/L.20/Rev.1). Rada potwierdza w niej, że rodzina jest podstawową grupą społeczną, a dzieci do prawidłowego rozwoju potrzebują rodziny, traktowanej jako naturalne środowisko rozwoju, zapewniającej atmosferę szczęścia, miłości i zrozumienia. Z tej racji, rodzina jest uprawniona do szczególnej ochrony ze strony społeczeństwa oraz państwa.

¹⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 kwietnia 2003 r., sygn. akt K 18/02, OTK ZU nr 4/A/2003, poz. 32; Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 listopada 2013 r., sygn. akt P 33/12, Dz. U. z 2013 r., poz. 1439.

¹⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 lipca 2000 r., sygn. akt SK 21/99, Dz. U. z 2000 r. nr 55, poz. 655; Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 stycznia 1999 r., sygn. akt K 1/98, Dz. U. z 1999 r. Nr 20, poz. 180.

¹⁷ Por. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 lipca 2007, sygn. akt SK 61/06, Dz. U. z 2007 r. Nr 134, poz. 947.

¹⁸ J. Gajda, *op. cit.*

¹⁹ Posiedzenie Komisji Nadzwyczajnej do spraw zmian w kodyfikacjach, nr 55, 28 kwietnia 2004 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/wgsknr/NKK-55>.

aby mężczyźni, który nie ukończył 18 lat, umożliwić zawarcie małżeństwa. Druga zasada realizuje się w tym przypadku przez to, że umożliwia młodym ludziom życie w rodzinie, a nie w konkubinacie.

Warto w tym miejscu wskazać także na wątpliwości systemowe przemawiające za zrównaniem wieku mężczyzny i kobiety uprawniającym do wcześniejszego zawarcia związku małżeńskiego właśnie z uwagi na wymienione wartości – dobro dziecka i ochronę małżeństwa. Na uwagę zasługują dwa przepisy, na gruncie których powstają wątpliwości co do spójności systemu prawa.

Po pierwsze, zgodnie z art. 10 § 2 k.c., przez zawarcie małżeństwa małoletni uzyskuje pełnoletność, której nie traci ani z uwagi na ustanie, ani wskutek unieważnienia małżeństwa²⁰. W przepisie tym jest mowa o małoletnim bez rozróżnienia ze względu na płeć adresatów normy. W doktrynie wskazuje się, że jeśli mężczyzna zawarł związek małżeński przed ukończeniem 18 lat (czyli bez zgody sądu), to małżeństwo takie istnieje (nie jest *matrimonium non existens*) i może jedynie zostać unieważnione²¹. W takiej sytuacji mężczyzna, który zawarł małżeństwo mimo nieosiągnięcia przypisanego wieku, zachowuje pełnoletność nabytą w skutek zawarcia związku małżeńskiego. Można spotkać się przy tym z poglądem, że reguły tej nie można jednak zastosować w sytuacji, gdy małżonek nie ukończył lat trzynastu²².

Drugą instytucją o istotnym znaczeniu w kontekście powołanych wyżej zasad, jest legitymacja do uznania ojcostwa. Zgodnie z art. 77 k.r.o. oświadczenie konieczne do uznania ojcostwa może złożyć osoba, która ukończyła szesnaście lat i nie istnieją podstawy do jej całkowitego ubezwłasnowolnienia. Jeżeli osoba ta nie ma pełnej zdolności do czynności prawnych (zob. art. 11 k.r.o.), może złożyć powyższe oświadczenie tylko przed sądem opiekuńczym²³. Niewątpliwie przepis ten realizuje zasadę dobra dziecka oraz jego prawo do poznania tożsamości rodziców. Rodzi się tu jednak pytanie, czy dobro dziecka może być właściwie realizowane, jeśli ojciec dziecka, który ukończył szesnaście lat, nie może zawrzeć związku małżeńskiego z jego matką. Wydaje się, że umożliwienie zawarcia związku małżeńskiego małoletniemu ojcu byłoby wskazane, skoro ustawodawca, umożliwiając już szesnastolatкови uznanie ojcostwa, uznał, że jest on zdolny wykonywać władzę rodzicielską i łożyć na jego utrzymanie. Ponadto z art. 18 wynika obowiązek ustawodawcy wzmacniania więzi między osobami tworzącymi rodzinę²⁴. Jednocześnie należy unikać sytuacji, które prowadzą do preferowania wychowania dzieci tylko przez jednego z rodziców albo nawet przez oboje, ale bez zawierania związku małżeńskiego²⁵.

²⁰ Szerzej na ten temat: E. Drozd, *Uzyskanie pełnoletności przez zawarcie małżeństwa*, „Nowe Prawo” 1969, nr 7–8.

²¹ *Ibidem*, s. 1109 i nast.; A. Zielonacki, *op. cit.*, s. 55; H. Dąbrowski, [w:] Z. Resich (red.), *Kodeks Cywilny. Komentarz*, t. I, 1972, s. 76; S. Dmowski, [w:] S. Dmowski, S. Rudnicki (red.), *Komentarz do kodeksu cywilnego*, Ks. I, 2009, s. 78; J. Strzebinczyk, [w:] W. Gniewek (red.), *Kodeks Cywilny. Komentarz*, 2011, s. 384; M. Watrakiewicz, *Wiek a zdolność do czynności prawnych*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2003, z. 3, s. 497; T. Sokołowski, [w:] A. Kidyba (red.), *Kodeks Cywilny. Komentarz*, t. I, s. 67, pkt 5; M. Serwach, [w:] M. Pyziak-Szafnicka (red.), *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 168-169; M. Pazdan, [w:] K. Pietrzykowski, *Kodeks cywilny. Komentarz art. 1–449*¹⁰, t. I, Warszawa 2013, s. 76.

²² S. Grzybowski, [w:] S. Grzybowski (red.), *System Prawa Cywilnego*, t. I, Wrocław 1985, s. 340.

²³ Szerzej na ten temat zob. A. Sylwestrzak, *Komentarz do art. 77*, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *op. cit.*, s. 600-603.

²⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 maja 2005 r., sygn. akt K 16/04.

²⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 kwietnia 2011 r., sygn. akt SK 62/08.

Choć obecnie obowiązujące rozwiązanie nie narusza konstytucyjnych zasad wyrażonych w art. 18 i art. 72 ust. 1 ustawy zasadniczej, przyznanie mężczyznom możliwości wcześniejszego zawarcia małżeństwa za zgodą sądu opiekuńczego mogłoby w wielu przypadkach przyczynić się do zwiększenia poziomu rzeczywistej ochrony dobra dzieci, którym rozwiązanie to pozwoliłoby na wychowanie w rodzinie opartej na związku małżeńskim. Cel ten mogłoby realizować także rozwiązanie zawarte w pierwotnym brzmieniu projektu nowelizacji k.r.o. z 1998 r., które przewidywało, że sąd może z ważnych powodów wyrazić zgodę na zawarcie małżeństwa przez osobę, która ukończyła lat szesnaście, pod warunkiem, że drugi spośród nupturientów ukończył lat osiemnaście, a z okoliczności wynika, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem przyszłej rodziny. W perspektywie zgodności z art. 18 i art. 72 ust. 1 Konstytucji zasadnicze wątpliwości budzi natomiast propozycja likwidacji możliwości zawarcia małżeństwa za zgodą sądu przez kobietę, która ukończyła lat szesnaście. Realizacja tego postulatu ograniczałaby ochronę dobra dzieci, którym rozwiązanie to uniemożliwiłoby wychowanie w rodzinie opartej na związku małżeńskim.

6.2. Równouprawnienie kobiet i mężczyzn (art. 33 Konstytucji)

Jako *ratio legis* zmian z 1998 r. powoływano konieczność zapewnienia pełnego równouprawnienia płci. Zasadna wydaje się więc także kontrola obowiązującego przepisu w świetle art. 33 Konstytucji, który formułuje jedną z zasad systemu praw i wolności - zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn.

Konsekwencją zasady równouprawnienia kobiet i mężczyzn jest zakaz dyskryminacji, tzn. zakaz nieuzasadnionego różnicowania sytuacji prawnej kobiet i mężczyzn. Innymi słowy, zasada ta formułuje obowiązek traktowania podmiotów podobnych w sposób podobny. Zatem w tych wszystkich aspektach, gdzie nie ma możliwości uznania kobiety i mężczyzny za „podmioty podobne”, nie ma też podstaw do formułowania nakazu równego traktowania²⁶. „Podobieństwo” kobiety i mężczyzny może być wykluczone, np. przez uznanie obiektywnych różnic, ale tylko w sytuacjach wyjątkowych i oczywistych. „Innymi słowy nie można kobiet i mężczyzn traktować jako grup na tyle odrębnych, by nie stosować do nich ogólnej zasady, że podobne podmioty prawa muszą być przez prawo traktowane w sposób równy. Różnicowanie sytuacji prawnej jest więc dopuszczalne tylko, gdy przemawiają za tym inne istotne argumenty konstytucyjne”²⁷.

Powyższe uwagi prowadzą do pytania, czy i w jakim zakresie można wykluczyć „podobieństwo” kobiet i mężczyzn w przypadku możliwości wcześniejszego zawarcia małżeństwa. W doktrynie funkcjonują rozbieżne zdania. W. Borysiak uważa, że choć obecne unormowanie wprowadza rozróżnienie pomiędzy sytuacją kobiety i mężczyzny, co do wieku umożliwiającego wcześniejsze zawarcie małżeństwa, to nie może ono być traktowane jako naruszające konstytucyjną zasadę równouprawnienia małżonków²⁸.

Innego zdania jest K. Pietrzykowski, który dowodzi, że dyskryminowany jest tutaj mężczyzna, w zakresie, w jakim nie ma on możliwości uzyskania zezwolenia na zawarcie małżeństwa po ukończeniu 16 roku życia²⁹.

²⁶ L. Garlicki, *Komentarz do art. 33*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, Warszawa 2003, s. 8.

²⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 września 1997 r., sygn. akt K 15/97, OTK ZU 1997, nr 3-4, poz. 37, s. 328.

²⁸ W. Borysiak, op. cit., s. 105.

²⁹ K. Pietrzykowski, *Komentarz do art. 10*, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2015.

Jak wskazał Trybunał Konstytucyjny do oceny sytuacji prawnej kobiet i mężczyzn na gruncie art. 33 Konstytucji należy stosować te same ogólne kryteria, jakie przewidziane zostały dla badania zgodności przepisów prawa z ogólną zasadą równości wyrażoną w art. 32 ust. 1 Konstytucji³⁰. Oceniając więc daną regulację prawną z punktu widzenia zasady równych praw kobiet i mężczyzn, należy rozważyć, czy można wskazać cechę uzasadniającą różnicowanie sytuacji prawnej kobiet i mężczyzn w zakresie zawierania małżeństwa, na podstawie której dopuszczalne będzie odstępstwo od zasady z art. 33 Konstytucji. Uprzywilejowanie jednej strony może mieć miejsce jednak tylko wówczas, gdy kryterium różnicujące spełni określone warunki: (1) musi ono mieć charakter relewantny, czyli musi pozostawać w bezpośrednim związku z celem i zasadniczą treścią przepisów, w których zawarta jest kontrolowana norma, oraz ma służyć realizacji tego celu i treści; wprowadzone zróżnicowania muszą być racjonalnie uzasadnione; (2) musi mieć charakter proporcjonalny; waga interesu, któremu ma służyć różnicowanie sytuacji adresatów normy, musi pozostawać w odpowiedniej proporcji do wagi interesów, które zostaną naruszone w wyniku nierównego potraktowania podmiotów podobnych; (3) musi pozostawać w związku z zasadami, wartościami i normami konstytucyjnymi, uzasadniającymi odmienne traktowanie podmiotów podobnych³¹.

Oceniając obowiązujące przepisy w świetle powyższych kryteriów, warto raz jeszcze odwołać się do orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, który uznał, że obiektywnym i sprawiedliwym kryterium uzasadniającym różnicowanie sytuacji kobiet i mężczyzn są biologiczne i społeczne odrębności kobiet w stosunku do mężczyzn, które stanowią uzasadnione kryterium klasyfikacji prawnej³². Zdaniem L. Garlickiego te obiektywne odrębności wykluczają traktowanie kobiet i mężczyzn jako „podmioty podobne” w pewnych dziedzinach: „Nie ulega wątpliwości kryterium różnic biologicznych, choć można zastanawiać się nad zakresem ich występowania. Jest oczywiste, że w kwestiach ciąży i porodu kobiety stanowią odrębną klasę podmiotów, a tym samym możliwe (a – w świetle art. 68 ust. 3 i art. 71 ust. 2 – nawet konieczne) jest zapewnienie kobiecie szczególnej sytuacji prawnej”³³.

Bezpośrednim celem i treścią przepisów prawa rodzinnego i opiekuńczego, w których zawarta jest opisywana norma, jest dobro rodziny i dobro dziecka. Dobra te pozostają w związku z wartościami chronionymi przez art. 18 Konstytucji, szczególnie z małżeństwem i macierzyństwem. Jak podkreślił Trybunał Konstytucyjny, macierzyństwo jest szczególnym związkiem matki i dziecka, który wynika z biologicznych uwarunkowań organizmu kobiety i przebiegu ciąży³⁴. Odnosi się ono do okresu przed i po urodzeniu dziecka³⁵.

Wydaje się, że w kontekście różnic w dojrzałości psychicznej, niezbędnej do podjęcia obowiązków rodzinnych, którą kobieta osiąga wcześniej niż mężczyzna, można potraktować przesłankę

³⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 lipca 2010 r., sygn. akt K 63/07, Dz. U. Nr 137, poz. 925.

³¹ *Ibidem*; także: wyrok z 16 grudnia 1997 r., sygn. K 8/97, OTK ZU nr 5–6/1997, poz. 70, z 24 lutego 1999 r., sygn. SK 4/98, OTK ZU nr 2/1999, poz. 24; z 28 maja 2002 r., sygn. P 10/01; z 21 lutego 2006 r., sygn. K 1/05, OTK ZU nr 2/A/2006 r., poz. 18; z 28 marca 2007 r., sygn. K 40/04, OTK ZU nr 3/A/2007, poz. 33; z 21 października 2014 r., sygn. akt K 38/13.

³² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 października 1989 r., sygn. akt K 6/89, OTK 1989, s. 100; Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 września 1991 r., sygn. akt Kw 5/91, OTK 1991, s. 96.

³³ L. Garlicki, *Komentarz do art. 33*, s. 8.

³⁴ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 maja 1997 r., sygn. akt K 26/96, ZU OTK nr 2/1997, poz. 19.

³⁵ L. Garlicki, *Komentarz do art. 18*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, Warszawa 2003, s. 4.

plci zawartą art. 10 § 1 zd. drugie k.r.o. jako przykład dopuszczalnego różnicowania sytuacji prawnej kobiet i mężczyzn na gruncie art. 33 w zw. z art. 32 ust. 1 i 2 Konstytucji³⁶.

7. Wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich

W zakresie opiniowanego postulatu zabrał głos także Rzecznik Praw Obywatelskich (dalej: RPO). Budzi zdziwienie, że w swoim wystąpieniu datowanym na dzień 1 grudnia 2015 r. konieczność zrównania wieku mężczyzn i kobiet umożliwiającego wcześniejsze zawarcie małżeństwa, opiera na niewiążących zaleceniach organów międzynarodowych, nie odnosząc się w ogóle do wartości konstytucyjnych i dóbr chronionych prawnie.

Wątpliwości budzi już sam tytuł pisma, który sugeruje, że w prawie polskim obowiązują zróżnicowany wiek uprawniający do zawarcia małżeństwa, co – jak zostało wykazane – nie odzwierciedla precyzyjnie rzeczywistego stanu prawnego³⁷.

RPO podnosi w swoim piśmie, że „różnicowanie wieku uprawniającego do zawarcia małżeństwa” obowiązujące w polskich przepisach może stanowić naruszenie art. 12 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności³⁸. Stanowisko to budzi zaskoczenie w kontekście przytoczonego w pkt. 2 niniejszej opinii orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, które nie pozostawia wątpliwości, że decyzja w zakresie ustalenia wieku małżeńskiego należy do Państw Stron Konwencji.

Ponadto, należy wskazać, że RPO powołuje się na zalecenia Komitetu ds. Likwidacji Dyskryminacji Kobiet sformułowane w 1994 r.³⁹ (dalej: CEDAW) oraz zalecenia z 2013 r. połączonych Komitetów: CEDAW i Komitetu Praw Dziecka⁴⁰. Oba te dokumenty wskazują na konieczność podniesienia wieku małżeńskiego do 18 roku życia. Analiza ich treści wskazuje, że odnoszą się one przede wszystkim do państw, które przyjmują zróżnicowanie wieku małżeńskiego kobiet i mężczyzn jako zasadę prawa rodzinnego. Przytaczane są przepisy obowiązujące m. in. w Afganistanie, Armenii, Boliwii, Gabonie, w Indiach czy Iranie, które wprost przewidują różny wiek dla kobiet i mężczyzn, jako ogólną zasadę przystąpienia do związku małżeńskiego (np. 13 lat dla kobiet, 15 lat dla mężczyzn). Wniosek ten wzmacnia drugi dokument prezentujący zróżnicowane stany prawne obowiązujące w różnych państwach świata. Zalecenia te nie mają więc odniesienia do Polski, której obecny stan prawny przewiduje ogólną zasadę pełnoletności. Ponadto, szczegółowe zalecenia z drugiego przytaczanego dokumentu są nieaktualne w odniesieniu do polskiego prawa, gdyż podstawą do ich sformułowania był stan prawny sprzed 1998 r. Abstrahując od tych nieścisłości, warto nadmienić, że zalecenia komitetów ONZ nie mają charakteru wiążącego.

Rzecznik Praw Obywatelskich wskazuje także, że komitety rekomendują likwidację wyjątków od minimalnego wieku pozwalającego na zawarcie związku małżeńskiego,

³⁶ Por. m. in. J. Gajda, *op. cit.*

³⁷ *Wystąpienie RPO do Ministra Sprawiedliwości ws. zróżnicowanego wieku uprawniającego do zawarcia małżeństwa*, s. 1.

³⁸ *Ibidem*, s. 3.

³⁹ UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *CEDAW General Recommendation No. 21: Equality in Marriage and Family Relations*, 1994, dostępne pod adresem: <http://www.refworld.org/docid/48abd52c0.html>, dostęp 22 stycznia 2016.

⁴⁰ UN CEDAW and CRC, *Recommendations on minimum age of marriage laws around the world as of November 2013*, http://www.equalitynow.org/sites/default/files/UN_Committee_Recommendations_on_Minimum_Age_of_Marriage_Laws.pdf, dostęp 22 stycznia 2016 r.

a w konsekwencji należy rozważyć, czy przepisy prawa krajowego w ogóle powinny przewidywać możliwość wyrażenia przez sąd zgody na zawarcie związku małżeńskiego osobom poniżej 18 roku życia. Po raz kolejny należy wskazać, że zalecenia komitetów nie mają mocy wiążącej. Natomiast w odniesieniu do wiążących Polskę umów międzynarodowych, należy podkreślić – co ma uzasadnienie w analizie przeprowadzonej w części 2 niniejszego dokumentu – że likwidacja analizowanego wyjątku nie znajduje w nich uzasadnienia. Jest ona także dopuszczalna, pod pewnymi warunkami, na gruncie polskiej ustawy zasadniczej.

8. Wnioski

1. Na gruncie prawa międzynarodowego funkcjonuje ogólna zasada równego wieku uprawniającego do zawarcia małżeństwa. Regulacje te dopuszczają wyjątki od tak sformułowanej zasady, które mogą być zastosowane z ważnych powodów i w interesie małżonków. Państwa Strony mają także możliwość kształtowania we własnym zakresie wymogów materialnoprawnych oraz proceduralnych, o ile nie naruszają one istoty prawa do małżeństwa. Polskie prawo dotyczące zawierania małżeństwa realizuje wynikające z prawa międzynarodowego zobowiązania dotyczące wprowadzenia minimalnego, równego wieku, którego osiągnięcie jest niezbędne do zawarcia małżeństwa. Wyjątek od ogólnej zasady przewidziany w art. 10 § 1 zd. drugie k.r.o. jest zgodny z przepisami prawa międzynarodowego.

2. Aktualne brzmienie art. 10 § 1 zd. drugie k.r.o. nie budzi wątpliwości co do zgodności z art. 18, art. 32 ust. 1 i 2, art. 33 ani art. 72 ust. 1 Konstytucji ani z przepisami prawa międzynarodowego.

3. Przyznanie mężczyznom możliwości zawarcia małżeństwa za zgodą sądu po ukończeniu lat szesnastu mogłoby w większym stopniu niż rozwiązanie dotychczasowe realizować zasadę ochrony dobra dziecka wynikającą z art. 72 ust. 1 Konstytucji. Rozwiązanie to mogłoby umożliwić wychowanie w rodzinie opartej na związku małżeńskim dzieciom, których ojcowie ukończyli szesnasty, a nie ukończyli osiemnastego roku życia. Cel ten mogłoby realizować także rozwiązanie zgodnie z którym sąd uzyskałby kompetencję, by z ważnych powodów wyrazić zgodę na zawarcie małżeństwa przez osobę, która ukończyła lat szesnaście, pod warunkiem, że drugi spośród nupturientów ukończył lat osiemnaście, a z okoliczności wynika, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem przyszłej rodziny.

4. Wątpliwości co do zgodności z konstytucyjnymi zasadami ochrony dobra dziecka (art. 72 ust. 1 Konstytucji) oraz ochrony małżeństwa, rodzicielstwa, macierzyństwa i rodziny (art. 18 Konstytucji) budzi natomiast propozycja likwidacji możliwości wcześniejszego zawierania małżeństw za zgodą sądu przez kobiety, które ukończyły 16. rok życia. Realizacja tego postulatu ograniczałaby ochronę dobra dzieci, którym rozwiązanie to uniemożliwiłoby wychowanie w rodzinie opartej na związku małżeńskim.

II. Opinia prawna dotycząca postulatu wprowadzenia obowiązku alimentacyjnego matek celem wyeliminowania dyskryminacji ojców

1. Przedmiot opinii

Przedmiotem opinii jest postulat wprowadzenia obowiązku alimentacyjnego matek celem wyeliminowania dyskryminacji ojców. Przepisy dotyczące obowiązku alimentacyjnego, które zostaną poddane analizie, znajdują się w Dziale III Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (dalej: k.r.o.).

Art. 128 k.r.o. definiuje pojęcie obowiązku alimentacyjnego, jako obowiązek dostarczania środków utrzymania, a w miarę potrzeby także środków wychowania, wskazując, że obciąża on krewnych w linii prostej oraz rodzeństwo. Art. 129–132 k.r.o. określają kolejność obowiązków alimentacyjnych pomiędzy krewnymi w linii prostej, rodzeństwem, małżonkami oraz osobami pozostającymi w stosunku przysposobienia. Art. 133 k.r.o. wprowadza zaś obowiązek alimentacyjny rodziców wobec dziecka, który ciąży zarówno na matce, jak i na ojcu. Wskazane przepisy nie wprowadzają różnicowania ze względu na płeć.

Z kolei art. 134–140 k.r.o. określają szczegółowe zasady realizacji obowiązku alimentacyjnego pomiędzy wymienionymi podmiotami zobowiązanymi. Również te przepisy znajdują takie samo zastosowanie do kobiet, jak i mężczyzn. Alimentów na rzecz dziecka może dochodzić zarówno matka, jak i ojciec.

Inaczej jest w przypadku art. 141–142 k.r.o., które przyznają niezamężnym matkom dodatkowe roszczenia majątkowe o pokrycie swoich wydatków i kosztów utrzymania. W obecnym stanie prawnym mogą one więc dochodzić zarówno alimentów na rzecz swoich dzieci na podstawie art. 133 k.r.o., jak i domagać się dodatkowych środków na swoje utrzymanie. Przepisy te nie przyznają analogicznych uprawnień ojcom i w związku z tym wymagają analizy prawnej w perspektywie postulatu, którego ocena stanowi przedmiot niniejszej opinii.

Jak zostanie wykazane, przyznanie części uprawnień przewidzianych w art. 141–142 wyłącznie matce znajduje uzasadnienie w uwarunkowaniach związanych z ciążą, porodem i okresem po porodzie, które z oczywistych przyczyn nie odnoszą się do ojców. Pozostałe normy zawarte w wymienionych przepisach zostaną zbadane w zakresie zgodności z konstytucyjną zasadą równości wobec prawa (art. 32 ust. 1 Konstytucji), zakazem dyskryminacji (art. 32 ust. 2 Konstytucji) oraz zasadą równouprawnienia kobiet i mężczyzn (art. 33 Konstytucji).

2. *Ratio legis* art. 141 i 142 k.r.o.

Art. 141 i 142 znalazły się już w pierwotnym brzmieniu k.r.o. Zasadniczym celem ich przyjęcia było wzmocnienie ochrony prawnej niezamężnych matek, które zostały porzucone przez ojców ich dzieci. Art. 133 przewidujący ogólny obowiązek alimentacyjny rodziców wobec dzieci pozwala bowiem matce dochodzić roszczeń majątkowych jedynie na rzecz dziecka. Niezamężna matka nie może powoływać się na obowiązek przyczyniania się do zaspokajania potrzeb rodziny na podstawie art. 27 k.r.o., ponieważ przepis ten dotyczy wyłącznie małżonków. Nie może też liczyć na dostarczanie środków utrzymania, o którym mowa w art. 60 k.r.o., ponieważ przepis ten odnosi się wyłącznie do rozwiedzionych małżonków.

Art. 141 i 142 k.r.o. służą więc przede wszystkim zapewnieniu kobiecie stanu wolnego niezbędnych środków do przeżycia w szczególnie trudnej, absorbującej i obciążającej sytuacji, jaką jest dla niej okres ciąży, porodu i pierwszych miesięcy życia dziecka. Sytuacja ta „uzasadnia oczekiwanie, że ojciec dziecka przyjdzie jej [matce – przyp. aut.] z pomocą, choć nie ciąży na nim obowiązek jej utrzymywania wynikający z małżeństwa. Zakres świadczeń, do jakich może być zobowiązany ojciec dziecka pozamałżeńskiego jest jednak znacznie węższy od obowiązku męża względem żony”¹.

Art. 141 k.r.o. wyposaża kobietę w roszczenia o pokrycie szeroko rozumianych wydatków związanych z ciążą i porodem oraz partycypację ojca dziecka w kosztach jej utrzymania przez pierwsze miesiące życia dziecka. Art. 142 k.r.o. umożliwia matce dochodzenie roszczeń o pokrycie części kosztów jej utrzymania oraz części kosztów utrzymania dziecka jeszcze przed jego urodzeniem.

3. Art. 141 i 142 k.r.o. a konstytucyjne gwarancje ochrony praw i wolności obywatelskich

Jak zostało wspomniane, w kontekście analizowanego w niniejszej opinii postulatu art. 141 i 142 k.r.o. poddane zostaną analizie co do zgodności z konstytucyjną zasadą równości wobec prawa (art. 32 ust. 1 Konstytucji), zakazem dyskryminacji (art. 32 ust. 2 Konstytucji) oraz zasadą równouprawnienia kobiet i mężczyzn (art. 33 Konstytucji). Zasady te zostały już szeroko scharakteryzowane w pierwszej części opinii, dotyczącej postulatu zrównania wieku uprawniającego do zawarcia związku małżeńskiego mężczyzn z wiekiem kobiet wyeliminowania dyskryminacji ojców. W kontekście niniejszej analizy trzeba zwrócić uwagę, że Trybunał Konstytucyjny z zasady równouprawnienia kobiet i mężczyzn wywodzi zasadę równouprawnienia obojga rodziców. W 2004 r. TK nie pozostawił wątpliwości, że „rozwiązanie zakładające silniejszą ochronę praw matki dziecka prowadzi do naruszenia zasady równego traktowania obojga rodziców wyrażonej w art. 33 Konstytucji”². Trzeba zarazem podkreślić, że jedną z przesłanek dopuszczalnego różnicowania statusu podmiotów znajdujących się w sytuacji podobnej może być w pewnych sytuacjach norma z art. 18 Konstytucji, zgodnie z którą Rzeczpospolita Polska „otacza szczególną opieką i ochroną” rodzicielstwo i macierzyństwo.

4. Roszczenia przysługujące na podstawie art. 141 k.r.o. matce dziecka wobec ojca niebędącego jej mężem

Art. 141 k.r.o. służy zabezpieczeniu utrzymania niezamężnej matki tak, aby zapewnić dziecku niezbędną opiekę w sytuacji szczególnej, w której, w okolicznościach konkretnej sprawy, jest to możliwe tylko przez matkę, która w okresie zaprzestania w związku z tym pracy zarobkowej nie ma środków do zapewnienia sobie niezbędnego utrzymania³.

Przepis ten przyznaje matce dziecka trzy rodzaje roszczeń majątkowych w stosunku do ojca dziecka. Pierwsze z nich to roszczenia o pokrycie kosztów związanych z ciążą i porodem. Drugie

¹ J. Wierciński [w:] J. Wierciński (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy – komentarz*, Warszawa 2014, s. 963.

² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 kwietnia 2003 r., sygn. akt K 18/02, ZU OTK nr 4A/2003, poz. 32.

³ K. Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 693.

to roszczenie o pokrycie innych koniecznych wydatków albo szczególnych strat majątkowych związanych z porodem. Trzecie z nich dotyczy kosztów utrzymania „w okresie porodu” przez trzy miesiące lub – z ważnych powodów – przez czas dłuższy. Wykładnia językowo-logiczna przepisu skłania do wniosku, że przez „okres porodu” należy rozumieć pierwsze miesiące po narodzinach dziecka, w tym okres połogu, a nie czas trwania porodu w sensie medycznym.

4.1. Roszczenia o pokrycie wydatków związanych z ciążą i porodem

Jak zauważa T. Domińczyk, dwa pierwsze spośród wymienionych roszczeń mają służyć pokryciu wydatków poniesionych w związku z pomniejszeniem zasobów materialnych matki dziecka wskutek ciąży i porodu: „Jedne mieszczą się w pojęciu następstw normalnych, drugie natomiast mogą mieć charakter nietypowy i być powodowane okolicznościami nadzwyczajnymi”. Stwierdza jednak przy tym, że „odmienne katalogowanie jednych i drugich pozostaje bez znaczenia dla praktyki, skoro zasadność żądania ich zwrotu łączy się z wymogiem wykazania, że są następstwem ciąży i porodu”⁴. Podobnego zdania jest J. Wierciński, który uznaje § 1 zdanie trzecie za „zbędne powtórzenie reguły wynikającej z poprzedzającej części przepisu”⁵.

4.1.1. Zwyczajne wydatki związane z ciążą i porodem (art. 141 § 1 zd. pierwsze in principio)

Przez pojęcie „zwyczajnych wydatków związanych z ciążą i porodem” w doktrynie prawa i orzecznictwie sądowym rozumie się wydatki związane z ciążą, które mogą stanowić normalne następstwa takiego stanu. Zalicza się do nich m. in. koszty odzieży ciążowej, opieki medycznej nad matką w czasie ciąży, w tym wizyt u ginekologa, badań USG, odpowiednich odżywek i leków (np. kwasu foliowego, witamin, żelaza), których przyjmowanie ma związek z ciążą lub porodem⁶. Ojciec dziecka musi jednak zwrócić nie tylko typowe wydatki ściśle związane z ciążą i porodem, ale również te związane z pielęgnacją małego dziecka. Oznacza to obowiązek pokrycia części lub nawet całości kosztów zwyczajnego wyposażenia dziecka. Według orzeczenia Sądu Najwyższego z dnia 8 października 1953 r.⁷ za wydatki związane z ciążą i porodem należy uważać „wszystkie wydatki, które stały się potrzebne wskutek ciąży lub porodu, których by matka dziecka nie miała, gdyby nie była w ciąży albo gdyby nie rodziła”. Sąd Najwyższy zaliczył do nich wydatki na m. in. nabycie wózka i wyprawki dla noworodka, odnowienie pokoju i przestawienie pieca, jeśli było to konieczne ze względu na poród, zdrowie dziecka i przestrzeganie zasad higieny. Obecnie pojęcie wyprawki rozumie się bardzo szeroko. Obejmuje ono w szczególności wózek, łóżeczko, kołyskę, przewijak, waniek, fotelik do samochodu, koszty chrztu, odzieży i pościeli niemowlęcej oraz przedmiotów niezbędnych noworodkowi takich jak butelka, smoczek, pieluszki, termometr, obcinacz⁸. Łączny koszt obciążający ojca może opiewać na znaczną kwotę, przekraczającą wysokość dwóch średnich krajowych⁹.

Analizowana część przepisu chroni matkę znajdującą się w szczególnej sytuacji zdrowotnej i osobistej spowodowanej ciążą i porodem, która z natury rzeczy mężczyzny nie dotyczy. Nie ma więc możliwości ustanowienia analogicznego roszczenia dla ojca.

⁴ T. Domińczyk, [w:] K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2011, s. 999.

⁵ J. Wierciński, *op. cit.*, s. 969.

⁶ *Ibidem*, s. 965-966.

⁷ Sygn. akt I C 1261/51, niepublikowany.

⁸ Zob. wyrok SO w Koszalinie z 21 marca 2014 r., I Ca 77/14, orzeczenia.ms.gov.pl.

⁹ T. Sokołowski, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy: komentarz lex*, Warszawa 2013, s. 934.

4.1.2. Inne konieczne wydatki związane z ciążą i porodem (art. 141 § 1 zd. trzecie)

Przez inne konieczne wydatki, o których mowa w zdaniu trzecim omawianego przepisu, należy rozumieć wydatki nadzwyczajne i nietypowe, które pozostają w pewnym związku przyczynowo-skutkowym z ciążą lub porodem, ale nie stanowią ich normalnego następstwa¹⁰. Doktryna zaleca tu stosowanie testu warunku koniecznego, polegającego na ustaleniu, czy jeżeli kobieta nie zaszłaby w ciążę oraz nie urodziłaby dziecka, to nie nastąpiłyby skutki pociągające za sobą nadzwyczajne wydatki. Jak tłumaczy T. Sokołowski, „chodzi tutaj w szczególności o koszty leczenia, które przekraczają zwyczajną miarę, gdy na przykład matka dziecka zmuszona była, z powodu zagrożenia ciąży, do leżenia przez okres wielu miesięcy i poddania się kosztownej terapii. Dotyczy to także nadzwyczajnej opieki medycznej przed i po porodzie, gdy poród był skomplikowany i matka dziecka przez wiele miesięcy nie mogła wrócić do zdrowia”¹¹. Do tej kategorii wydatków zalicza się także koszt dodatkowego odżywiania matki lub specjalnych leków dla niej w razie wystąpienia komplikacji związanych z ciążą i porodem¹².

Matka może domagać się także wyrównania strat i uszczerbków majątkowych, których przyczyną jest ciąża lub poród. Strata może wystąpić w postaci *damnum emergens* i wiązać się np. z koniecznością przedłużenia płatnych studiów, które matka musiała przerwać z powodu ciąży lub porodu, albo z istotnym pogorszeniem całokształtu sytuacji materialnej, spowodowanym tymi okolicznościami. Dopuszczalne jest również domaganie się zrekompensowania *lucrum cessans*, np. w razie rozwiązania stosunku pracy albo utraty korzystnego zlecenia, w szczególności, gdy matka zawarła korzystny kontrakt, ale utraciła go z powodu zajścia w ciążę lub urodzenia dziecka¹³.

Z tych samych względów, co powyżej, nie ma możliwości ustanowienia analogicznych roszczeń, które przysługiwałyby ojcu w sytuacji porzucenia przez matkę. Roszczenia te wiążą się bowiem ściśle ze szczególną sytuacją kobiety związaną z ciążą i porodem.

4.2. Roszczenie o pokrycie kosztów utrzymania matki

4.2.1. Koszty trzymiesięcznego utrzymania matki (art. 141 § 1 zd. pierwsze *in fine* oraz zd. drugie)

Jak zostało wspomniane, art. 141 k.r.o. przyznaje niezamężnej matce obok roszczenia o zwrot zwyczajnych i nadzwyczajnych wydatków związanych z ciążą i porodem, także drugie roszczenie o pokrycie kosztów trzymiesięcznego utrzymania w okresie porodu, a z ważnych powodów także dłużej (art. 141 § 1 zd. pierwsze *in fine* oraz zd. drugie). Zarówno przyjęta w art. 141 § 1 zd. pierwsze *in fine* długość okresu, za który matka może dochodzić pokrycia kosztów utrzymania, jak i użyte w brzmieniu przepisu na jego określenie sformułowanie „okres porodu” wskazują, że *ratio legis* jego przyjęcia było zabezpieczenie sytuacji materialnej niezamężnej kobiety w okresie połogu i w pierwszych tygodniach po jego zakończeniu. Na podstawie analizowanego przepisu ojciec może zostać zobowiązany, by pokryć:

¹⁰ J. Ignatowicz, K. Piasecki, J. Pietrzykowski, J. Winiarz, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, Warszawa 1993, s. 657.

¹¹ T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 940.

¹² Por. J. Majorowicz, *Charakter i przesłanki realizacji roszczeń matki dziecka pozamajątkowego związanych z ciążą lub porodem*, „Nowe Prawo”, nr 5/1966, s. 598.

¹³ T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 940.

- koszty odpowiedniego wyżywienia matki¹⁴;
- koszty związane z wynajęciem mieszkania, jeżeli matka dziecka została zmuszona do opuszczenia dotychczasowego miejsca zamieszkania¹⁵;
- koszty odpowiednich odżywek i medykamentów, nawet jeśli nie mają one związku z ciążą i porodem¹⁶.

Zakres obowiązku ojca w zakresie pokrycia kosztów utrzymania matki może być wysoki. Jeśli matka nie wykonuje pracy zarobkowej i nie ma prawa do zasiłku macierzyńskiego, może żądać od ojca pokrycia nawet 100% kosztów swojego utrzymania¹⁷.

Zgodnie z art. 141 k.r.o. § 1 zd. drugie, z ważnych powodów ojciec może zostać zobowiązany do utrzymywania matki przez okres dłuższy niż trzy miesiące, w tym nawet rok lub dłużej. Kodeks nie ogranicza bowiem czasu przedłużania tego obowiązku i w szczególnych przypadkach, na przykład wieloletnich poważnych powikłań poporodowych, może on wynosić nawet kilka lat¹⁸.

Ważnym powodem w rozumieniu art. 141 k.r.o. § 1 zd. drugie może być także sytuacja, gdy zły stan zdrowia dziecka wymaga stałej pieczy ze strony matki¹⁹. W wyroku z 29 września 1978 r.²⁰ Sąd Najwyższy stwierdził, że przedłużenie obowiązku utrzymania matki stanowi przejaw ochrony praw dziecka. Z kolei w uchwale z 23 kwietnia 1976 r. wskazał, że ważnym powodem przedłużenia wspomnianego trzymiesięcznego okresu może być korzystanie przez matkę z urlopu wychowawczego w celu sprawowania osobistej opieki nad dzieckiem²¹.

Inaczej niż w przypadku roszczeń wiążących się bezpośrednio z ciążą i porodem, w odniesieniu do roszczeń z art. 141 § 1 zd. pierwsze *in fine* oraz zd. drugie k.r.o. istnieje możliwość sformułowania przepisu o analogicznej konstrukcji, który umożliwiłaby niezonatemu ojcu dziecka dochodzenie od matki, która porzuciła dziecko, kosztów swojego utrzymania przez pierwsze trzy miesiące po urodzeniu dziecka, a w uzasadnionych przypadkach także dłużej. Zarazem wydaje się jednak, że aktualny stan prawny w analizowanym zakresie nie stoi w sprzeczności z konstytucyjnymi gwarancjami równości wobec prawa (art. 32 ust. 1 Konstytucji) oraz równouprawnienia kobiet i mężczyzn (art. 33 Konstytucji). Trzymiesięczny „okres porodu”, za który niezamężna matka może dochodzić od ojca dziecka pokrycia kosztów swojego utrzymania, koresponduje bowiem z okresem połogu i kolejnych tygodni, gdy stan zdrowia kobiety w istotnym stopniu uwarunkowany jest przez fakt urodzenia dziecka. Uwarunkowania te z oczywistych przyczyn nie dotyczą mężczyzn i są przesłanką dopuszczalnego różnicowania na gruncie art. 33 w zw. z art. 32 ust. 1 i 2 Konstytucji. W związku z zasadą ochrony macierzyństwa wyrażoną w art. 18 Konstytucji stanowią one uzasadnienie obowiązującego aktualnej regulacji. Tylko na marginesie zauważyć trzeba, że wraz z wprowadzeniem od 1 stycznia 2016 r. świadczenia rodzicielskiego w wysokości 1000 zł przysługującego osobom, które nie mają prawa do zasiłku macierzyńskiego, znaczenie ekonomiczne roszczenia z art. 141 § 1 zd. pierwsze *in fine* oraz zd. drugie k.r.o. może się w praktyce zmniejszyć.

¹⁴ *Ibidem*, s. 934–935.

¹⁵ *Ibidem*, s. 934–935.

¹⁶ J. Wierciński, *op. cit.*, s. 965–966.

¹⁷ J. Ignatowicz i in., *op. cit.*, s. 656.

¹⁸ T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 939.

¹⁹ Por. J. Pietrzykowski, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, uwaga 4 do art. 141, s. 656; J. Ignatowicz i in., *op. cit.*, s. 656.

²⁰ Sygn. akt II CR 418/78, (lexis.pl nr 32151).

²¹ Sygn. akt III CZP 20/76 (PiŻ 1976, nr 10, s. 6). W doktrynie podnosi się, że spostrzeżenie to należy odnieść nie tyle do samego faktu skorzystania przez matkę z urlopu wychowawczego, co do konieczności korzystania z urlopu z takich przyczyn, jak m.in. stan zdrowia dziecka wymagający jej osobistej opieki (W. Stojanowska, *Glosa do uchwały SN z dnia 23 kwietnia 1976 r.*, III CZP 20/76, OSPiKA 1977, poz. 81).

5. Roszczenia przysługujące matce dziecka na podstawie art. 142 k.r.o.

Norma z art. 142 k.r.o. umożliwia matce zabezpieczenie niezbędnych środków na utrzymanie dziecka i jej samej w najtrudniejszym dla niej okresie²². Stanowi ono materialnoprawną podstawę roszczeń matki dziecka wobec jego ojca przed urodzeniem się dziecka²³. Uprawnienie wynikające z art. 142 pozwala na zabezpieczenie niezbędnych kosztów utrzymania matki i dziecka, zanim jeszcze dziecko się urodzi. Jak zauważa T. Domińczyk, „swoistość tego roszczenia wyraża się w tym, że nie może ono być wytoczone po urodzeniu dziecka.”²⁴ Z tego też powodu nie ma możliwości skonstruowania analogicznego roszczenia przysługującego ojcu dziecka.

Chociaż na podstawie art. 142 k.r.o. przysługują roszczenia na rzecz dwóch podmiotów – dziecka i matki – w doktrynie wskazuje się, że ich zasądzenie powinno zostać uwzględniane przy określaniu wysokości alimentów za ten sam okres na podstawie art. 133 § 1 lub art. 141 k.r.o. i wpłynąć na ich umniejszenie²⁵.

6. Wnioski

1. Ze względu na obiektywne uwarunkowania biologiczne nie jest możliwe przyznanie mężczyźnie roszczeń o charakterze analogicznym do tych, które przysługują w związku z ciążą i porodem matce dziecka wobec ojca dziecka niebędącego jej mężem na podstawie art. 141 § 1 zd. pierwsze *in principio* oraz art. 141 § 1 zd. trzecie. Nie jest możliwe także przyznanie mężczyźnie roszczeń analogicznych do tych, które przysługują matce wobec ojca dziecka niebędącego jej mężem na podstawie art. 142 k.r.o. Można je bowiem wytoczyć wyłącznie przed porodem. Przyznanie matkom wymienionych roszczeń jest uzasadnione w związku z gwarancjami ochrony macierzyństwa zawartymi w art. 18 Konstytucji.

2. Inaczej niż w przypadku roszczeń wiążących się bezpośrednio z ciążą i porodem, w odniesieniu do roszczeń z art. 141 § 1 zd. pierwsze *in fine* oraz zd. drugie k.r.o. istnieje możliwość skonstruowania przepisu o analogicznej konstrukcji, który umożliwiłby niezonatemu ojcu dziecka dochodzenie od matki, która porzuciła dziecko, kosztów swojego utrzymania przez pierwsze trzy miesiące po urodzeniu dziecka, a w uzasadnionych przypadkach także dłużej. Wydaje się zarazem, że aktualny stan prawny w analizowanym zakresie nie stoi w sprzeczności z konstytucyjnymi gwarancjami równości wobec prawa (art. 32 ust. 1 Konstytucji) oraz równouprawnienia kobiet i mężczyzn (art. 33 Konstytucji). Trzymiesięczny „okres porodu”, za który niezamężna matka może dochodzić od ojca dziecka pokrycia kosztów swojego utrzymania, koresponduje bowiem z okresem połogu i kolejnych tygodni, gdy stan zdrowia kobiety w istotnym stopniu uwarunkowany jest przez urodzenie dziecka. Uwarunkowania te z oczywistych przyczyn nie dotyczą mężczyzn i są przesłanką dopuszczalnego różnicowania na gruncie art. 33 w zw. z art. 32 ust. 1 i 2 Konstytucji.

²² J. Ignatowicz i in., *op. cit.*, s. 658.

²³ J. Wierciński, *op. cit.*, s. 970.

²⁴ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1002.

²⁵ T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 943.

